

Серед залишків дохристиянського світогляду слід підкреслити уявлення про можливість активного втручання людини у формування своєї долі, віру у можливість взаємовпливу цього світу та світу померлих, антропоморфізацію природних явищ. Про широке розповсюдження та переважання язичницьких вірувань в середовищі давніх українців свідчить і той факт, що залишки дохристиянського релігійного світогляду простежуються і у сучасному світогляді українців.

Джерела та література: 1. Велецкая Н.Н. Языческая символика архаических ритуалов. – М.:Наука, 1978. 2. Жуковский А. Історія Буковини. – Чернівці: Час, 1991. 3. Казки Буковини. – Ужгород: Карпати, 1973. 4. Пісні Буковини. – К.: Музична Україна, 1990. 5. Повесть минулих літ. Літописні оповіді. – К.: Веселка, 2005. 6. Попович М.Ф. Мироззрение древних славян. – К.: Наукова думка, 1985. 7. Славянская мифология. Энциклопедический словарь. – М.: Эллис Лак, 1995.

УДК 39:316

Ірина ГУТКОВСЬКА

**ВИТОКИ БІОЛОГО-ГЕОГРАФІЧНИХ
ТЕОРІЙ ЕТНОСУ**

У статті йде мова про витоки розуміння етносу з позицій «біосферного підходу». Усвідомлюючи важливість соціального компонента в етнічності, деякі дослідники надають перевагу біологічному трактуванню етнічних явищ. Автор робить спробу простежити витоки біолого-географічного розуміння етносу, розробку цих теорій та їх утвердження у працях дослідників.

Ключові слова: етнос, геодетермінізм, біосфера, «біосферна концепція», соціобіологія.

Ірина ГУТКОВСКАЯ

**ИСТОКИ БИОЛОГО-ГЕОГРАФИЧЕСКИХ
ТЕОРИЙ ЭТНОСА**

В статье идет речь об истоках понимания этноса с позиций «биосферного подхода». Сознвая важность социального компонента в этничности, некоторые исследователи отдают предпочтение биологической трактовке этнических явлений. Автор делает попытку отследить истоки биолого-географического понимания этноса, разработку этих теорий, их утверждение в трудах исследователей.

Ключевые слова: этнос, геодетерменизм, биосфера, «биосферная концепция», социобиология.

THE ORIGINS OF BIOLOGICAL AND GEOGRAPHICAL THEORIES OF ETHNOS

This article deals with the origins of understanding of ethnos in the view of «biosphere concept». Taking into account the social component in ethnicity some researches focuses on problems of biological substance of ethnic phenomenon. The author traces the origins of biological and geographical understanding of ethnos, development of the theories and their implication in works of researcher.

Key words: ethnos, geodeterminism, biosphere, «biosphere concept», sociobiology.

У науковій традиції вкорінено сприйняття етносу як явища соціального, однак поряд із цим спостерігається і біологічний погляд на даний феномен. В результаті виникають вчення, які трактують етнос як явище природне, дослідження якого лежить у полі зору географії та біології. Витоки ідей геодетермінізму знаходимо у працях XIX ст. (О. Гумбольдт, К. Ріттер [24], Ф. Ратцель [23], М. Данилевського [14], Дж. Тойнбі [28]). Біологічну характеристику етносу можемо простежити у працях російського етнолога С. Широкогорова [29]. Важливий внесок до вивчення «біосфери» та її розвитку здійснили В. Вернадський [5, 6, 7, 8]. Та П. Тейяр де Шарден [26]. Грунтовної розробки «біосферна концепція» набула у працях Л. Гумільова. [11, 12, 13]. Творчо переосмислив спадщину Л. Гумільова вітчизняний дослідник М.Ф. Юрій у своїй праці з проблеми етногенезу українського народу, доводячи актуальність такого підходу у дослідженні сучасного буття українського етносу [31]. У західних дослідженнях набуло поширення дискусійне вчення «соціобіологія» [32, 34, 35].

Перші концепції про взаємодію людей, у тому числі етнічних спільнот, із природним середовищем з'явилися в XVIII ст. і виступали головним чином у вигляді географічного детермінізму, суть якого зводиться до того, що особливості середовища визначають матеріальну і духовну культуру, психічний склад і форми політичного устрою народів світу [26, с. 93].

Ідея геодетермінізму у подальшому набула обґрунтування в працях Олександра Гумбольдта, Карла Ріттера та інших представників нової школи географії на початку XIX ст. Вони акцентували увагу саме на природничому чиннику географічного середовища, а роль географічного фактора зводилася ними до впливу особливостей природного середовища (специфіки рельєфу, клімату, рослинного та тваринного світу тощо) на життя суспільства.

У передмові до книги Карла Ріттера, написаній В. Григор'євим 24 квітня 1873 р., зазначалося: «...Результатом такого ставлення до предмета вийшла книга, яку якщо би не було в ній забагато географічного можна було би назвати «Історією Східного Туркестану з найдавніших часів до сьогодення». З боку географії представляє вона звід критичних розглядів усіх описів Східного Туркестану, які тільки відомі на європейсь-

ких мовах, аж до 1860-х років. Книгу переклав, з присланням критичних приміток і доповнень та доповнив за джерелами, виданими протягом останніх 35 років, В. Григор'єв, ординарний професор Санкт-Петербурзького університету по кафедрі історії Сходу [24, V-VI].

У середині XIX ст. багато ідей географічного детермінізму були сприйняті Ф. Ратцелем та іншими засновниками *антропогеографії*.

Фрідріх Ратцель відзначав, що «пізнати людство у всіх його частинах у тому вигляді, у якому воно живе у теперішній час на Землі складає завдання народознавства. Завданням народознавства є передусім не виявлення відмінностей, а вказати на переходи та внутрішні зв'язки, оскільки людство є цілісним, хоча і складним утворенням» [23, с. 4]. На думку Ф. Ратцеля, географічний погляд (розгляд зовнішніх умов) та історичне пояснення (розгляд розвитку) повинні, таким чином, іти поруч. Тільки поєднуючи обидва погляди можна отримати об'єктивну оцінку нашого предмету. Він також зазначає, що чисельність народів тісно пов'язана з їх ґрунтом (у розумінні ландшафту), який здійснює значний вплив на їх внутрішній розвиток, поширення і взаємовідносини [23, с. 3, 10].

Однак подібний підхід до розгляду географічного фактора в житті людства є вузьким, хоча й правильно акцентує увагу на деяких залежностях-взаємодіях між природним середовищем та суспільством. На думку сучасних дослідників, питання повинно ставитися ширше: географічний простір має розглядатися не лише як особливості рельєфу, клімату та ін., а як специфічний культурний простір. У книзі «Росія та Європа» (1869) М. Данилевський розробив метод вивчення національної культури в координатах географічного простору. Відмінності в характері народів, які складають самотні культурно-історичні типи, ті відмінності, на яких повинна засновуватись відмінність в самих цивілізаціях, які складають суттєвий зміст і плоди їх життєдіяльності можуть бути підведені під наступні три розряди: 1) відмінності етнографічні, це ті племенні якості, які виражаються в особливостях психічного складу народів; 2) під відмінності керуючого ними вищого морального начала, на якому тільки й може засновуватись плідний розвиток цивілізації як з боку наукового і художнього, так і з боку суспільного і політичного ладу; 3) під відмінності перебігу та умов історичного виховання народів. З цих трьох точок зору й будемо розглядати особливості слов'янського і зокрема російського характеру. Н. Данилевський докладно розглядає культурно-історичні типи народів у розділі V. Культурно-історичні типи народів та деякі закони їх руху і розвитку [14, с. 72-94].

Деяко пізніше американський дослідник Дж. Тойнбі («Осягнення історії») висвітлює ідею розвитку суспільства як процесу розвитку системи в контексті середовища, яке активно на неї впливає. У своїй праці дослідник розглядає проблему генези цивілізацій і порівняльного їх дослідження. У Тойнбі йдеться про середовище як позитивний фактор, що сприяє розвитку цивілізації, він зазначає, що занадто гарні умови, як правило,

заохочують повернення і вважає, що чим прихильніше оточення, тим слабіший стимул для зародження цивілізації [28].

Особливо багато для розробки теорії етносу у руслі біолого-географічного напрямку зробив російський етнограф С.М. Широкогоров (1887-1939), з ім'ям якого зазвичай пов'язують перші фундаментальні кроки в створенні цієї теорії. У монографії «Етнос. Дослідження основних принципів зміни етнічних і етнографічних явищ» (Шанхай, 1923) дається докладна характеристика поняття «етнос», що враховує об'єктивні і суб'єктивні фактори. Етнос при цьому визначається як «група людей, що говорять однією мовою, що визнають своє спільне походження, що вчодіють комплексом звичаїв, укладом життя, збережених і освячених традицією, й відрізняються нею від інших». Однак таке розуміння етносу поєднується у С. Широкогорова із зарахуванням цієї спільноти до числа біологічних. Розглядаючи суспільство як вираження біологічних відносин, він вважав, що кожен етнос являє собою окремий вид, біологічною функцією якого є війна [26, с. 42]. Етнос є формою, у якій відбувається процес створення, розвитку і смерті елементів, які дають можливість людству як виду існувати [21]. Етнологія у розумінні Широкогорова – це концептуальні теорії високого рівня, які поєднують у собі етнографію, археологію, лінгвістику, фізичну антропологію, психологію та ряд інших напрямків [29]. С.М. Широкогорову ще в 20-х роках ХХ ст. вдалося випередити основні принципи і положення системної теорії. Його ідеї психологічного комплексу переукуються з досягненнями історичної школи Анналів; урахування ролі спостереження та спостерігача випередило виникнення постмодерністської антропології [18, с. 5-9].

Значний внесок до розвитку науки здійснив природознавець В. Вернадський, який зумів поєднати вчення попередників про взаємодію людини і природи, створивши концепцію розвитку біосфери і її перетворення у ноосферу.

Науковець вважає, що людина і людство найтіснішим чином пов'язані з живою речовиною, яка населяє нашу планету, від якої вони реально ніяким фізичним чином не можуть бути відокремлені. Людина як і всяке природне тіло нерозривно пов'язане з певною геологічною оболонкою нашої планети біосферою, відмінною від інших її оболонок, будова якої визначається її своєрідною організованістю і яка займає в ній як окрема частина цілого закономірно визначене місце. За твердженням В. Вернадського, жива речовина біосфери є сукупністю живих організмів, що в ній існують. Під впливом наукової думки і людської праці біосфера переходить в новий стан – в ноосферу [7, с. 40-48].

На наукову діяльність В. Вернадського вплинула Перша світова війна, за висловом вченого, «вона докорінно змінила мову геологічне світоприйняття». З точки зору натураліста Вернадський розглядає Першу, а також Другу світові війни як єдиний великий земний геологічний, а не тільки історичний процес [8].

Прийнявши встановлену В. Вернадським біогеохімічну основу біосфери за вихідне [поняття] французький філософ і математик Е. Леруа в своїх лекціях в коледж де Франсе у Парижі ввів в 1927 р. поняття ноосфери як сучасної стадії, яку геологічно переживає біосфера. Він підкреслював, що прийшов до такого уявлення разом зі своїм другом, геологом та палеонтологом Тейяром де Шарденом [5, с. 343].

Французький дослідник П'єр Тейяр де Шарден визнавав теорію виникнення життя з неживого, еволюційної організмів і закономірної появи людини розумної. З приводу ноосфери дослідник писав, що гармонічна спільність свідомостей еквівалентна свого роду над свідомості. На думку вченого, ноосфера прагне стати замкнутою системою, де кожен елемент окремо бачить, бажає, страждає одночасно з іншими. Наступний ступінь космогенезу ноогенез або сфера розуму відображає особливості соціально-природного розвитку людства, оскільки тут підкреслено значимість культурних традицій, інтелектуальних досягнень, властивих людині. Однак основою становлення феномена людини у цій концепції створюється напруженість до теосфери (єднання із Богом) [27].

У концепціях В. Вернадського та Тейяра де Шардена можна простежити багато схожого. Обидва дослідники виходять з того, що вихідним пунктом Всесвіту є людина, підкреслюють її зв'язок з живою речовиною природи. Появу людини В. Вернадський і Тейяр де Шарден пов'язують із сильною концентрацією свідомості, що призводить до виникнення особистісного начала. «При вивченні геохімічного значення людства як однорідної живої речовини ми не можемо зводити його цілком до ваги, складу та енергії. Ми стикаємося з новим фактором – людською свідомістю» [6, с. 49].

Відмінності у поглядах науковців полягають у подальшому розвитку еволюції. З точки зору В. Вернадського, ноосфера буде еволюціонувати, охоплюючи навколосемний простір. На думку П. Тейяра де Шардена, подальший розвиток призведе до якісних змін, які полягають у єднанні людства з Богом. Безумовно, суттєво схожі концепції дослідників все ж мають і багато відмінностей. Наприклад, В. Вернадський висвітлював виникнення і розвиток наукового знання, вбачаючи в ньому провідний напрям – еволюцію живого. За його твердженням, наукова думка як прояв живої речовини, по суті, не може бути зворотним явищем – вона може зупинитися в своєму русі, але раз утворившись і проявившись в еволюції біосфери, вона несе в собі можливість необмеженого розвитку з плином часу [7, с. 53]. Наука є проявом дії у людському суспільстві, сукупності людської думки [7, с. 81].

Враховуючи всі ці міркування, зазначимо, що спадщина В. Вернадського та Шардена не тільки має значну наукову цінність а й сприяла подальшому розвитку і становленню біолого-географічних вчень.

У сучасній літературі виділяють природознавчий та гуманітарний підхід до визначення поняття «етнос». Гуманітарний (соціальний) підхід

в етнології означає вивчення сутності етнічних явищ та процесів виходячи з теоретичних та методологічних засад суспільних та гуманітарних наук. Вихідною для розуміння етносу й етнічних процесів є думка про вирішальну роль соціокультурних чинників етногенезу, на підставі яких формуються й розвиваються етнічні спільноти [15, с. 56]. Деякі дослідники умовно називають такий підхід «соціосферною концепцією», а завдання етнічної історії, згідно з цією концепцією, складає пізнання тих законів, які створюють етносистеми як соціальні [30, с. 6]. На відміну від гуманітарного підходу, природознавча етнологія розглядає етноси не стільки з точки зору історичного процесу, скільки їх контактів з природою, довкіллям. Фундатором цього напрямку є Лев Гумільов [15, с. 59].

Підходи до розуміння механізму етносу, структури та особливостей його функціонування найбільш обґрунтовано визначив Л. Гумільов у теорії етногенезу [11, 12, 13], де він розглядає проблеми антропосфери, динаміки життя етносів та ін. На думку дослідника, «антропосфера є моїчною і правильніше називати її етносферою, вона поділяється на спільноти, які ми називаємо народами або націями» [12, с. 135].

За його трактуванням, етнос – це явище, яке лежить на межі біосфери і соціосфери і має спеціальне призначення у будові біосфери Землі.

Л. Гумільов зазначає, що історична доля етносу, яка є результатом його господарської діяльності, безпосередньо пов'язана з динамічним станом ландшафту, який його вміщує. По-друге, археологічна культура даного етносу, яка являє собою кристалічний слід його історичної долі, відображає палеографічний стан ландшафту в епоху, яка піддається абсолютному датуванню. По-третє, дослідження історичних та археологічних матеріалів дозволяє говорити про характер даного ландшафту в ту чи іншу епоху, відповідно про характер його змін [11, с. 24-31]. Л.М. Гумільов запропонував розглядати етноси в одному ряду з біологічними популяціями, як «феномен природи», джерелом змін яких є перетворення різних форм геокосмічної енергії в біохімічну енергію живої речовини, яке, трансформуючись у фізіологічну і психічну енергію людей, формує «етнічну пасіонарність» [16, с. 38].

Основним розумінням в теорії етногенезу Л. Гумілова є поняття етносу – стійкого колективу людей, що склався і який існує як енергетична система (структура) й протиставляє себе всім іншим аналогічним колективам.

Як пише автор теорії у своїй книзі «Від Русі до Росії: Нариси етнічної історії»: «саме в межах етносів, що контактують один з одним, твориться історія, тому що кожен історичний факт є надбанням життя конкретного народу. Етноси, які існують у просторі й часі, і є дійовими особами в театрі історії» [13, с. 11].

В етносі, який перебуває у динамічному стані, стереотип поведінки змінюється, хоча спадкосмічність етнічної традиції зберігається. Тому моді по покоління не подібне до попереднього, і в етносі виникає проблема

«батьків і дітей». В етносі ж, що перебуває в статичному стані – гомеостазі, нове покоління відтворює життєвий цикл попереднього, тобто стереотип поведінки не змінюється. Такий етнос, в якому процес етногенезу затух, називається ізолятом, реліктом або персистентом. Особини, які складають етнос-релікт, повністю адаптовані до біоценозу, ареалу, що населяють його і входять в нього як верхня завершальна ланка. В стані гомеостазу реліктовий етнос може бути необмежено довго. Однак релікт володіє низькою резистентністю – здатністю опиратися зовнішнім впливам. Тому він легко може стати жертвою агресії, геноциду, стихійного лиха або може бути асимільований іншими етносами [10].

Кожен етнічний колектив (або етнічна система) складається на основі оригінального, характерного тільки для цього колективу стереотипу поведінки, який розуміється як такий, що передає з покоління в покоління комплекс стандартів поведінки, який природно склався в процесі адаптації етносу до оточуючого його етноландшафтного середовища. Від етнічного оточення, тобто від приналежності до того чи іншого суперетносу, що об'єднує декілька сусідніх етносів, залежить ментальність (особливості психічного складу та світогляду) членів етносу. А умови природного ландшафту, в межах якого доводиться жити і господарювати членам етнічного колективу, визначають тип їхньої господарської діяльності. Таким чином, навколишнє середовище визначає неповторне обличчя кожного етносу.

Отже, сформульована Л.М Гумільовим концепція етносу суттєво відрізняється від існуючих раніше уявлень. Автор концепції розглядає етнос не тільки як соціальну, але й як природну спільноту.

Прихильники геокультурного підходу акцентують увагу саме на процесі розвитку національної культури в контексті взаємодії із середовищем, на процесі «відтворення» унікальності в контексті цієї взаємодії» [15, с. 90]. На думку С.Г. Кагіяна, концепція етногенезу Гумільова була піддана критиці саме тому, що він запропонував колегам покласти в основу досліджень біосферну концепцію – тобто змінити парадигму, а до цього наукова спільнота була не готова [16, с. 58].

Згідно з Л. Гумільовим, «етнічна історія складається з «початків» і «кінців». «Етнос, виникнувши, проходить кілька закономірних фаз розвитку, які можна прирівняти до різних вікових періодів людини» [13, с. 14-16].

У радянській етнографічній науці дана концепція практично не визнавалася, а праці Л. Гумільова зазнали жорсткої критики. Ось чому А. Сатибалов зазначає, що відкидаючи провідну роль спільності економічного життя, неможливо класифікувати суспільства за соціально-історичними типами, оскільки вони не уявляються поза способами виробництва [25, с. 32]. Прикладом такої дискусії може слугувати праця В. Мархініна «Діалектика соціального і біологічного в процесі становлення етносу», який відзначає, що в питанні сутності етносу полюсами найбільшої на-

пруги стали альтернативні рішення про приналежність етносу до соціальної чи біологічної форми; на його думку, найбільш очевидне джерело розбіжностей – об'єктивне існування соціально-біологічної подвійності даного феномену [22, с. 5].

Критика концепції Л. Гумільова, який найбільш розгорнуто захищав точку зору про біологічну сутність етносу, у філософському плані зазвичай зводилася до ототожнення його поглядів з позицією представників «географічного детермінізму» і біологізаторських філософських напрямків. Однак В. Мархінін визнає, що захист точки зору про біологічну сутність етносу не є достатньою підставою для кваліфікації її прибічників як «географічних детерміністів», оскільки суть географічного детермінізму полягає у тому, що всі сторони життя людей, всі зміни в ньому виводяться із дії географічного фактора [22, с. 11-12].

Слід зазначити, що положення теорії Л. Гумільова наводилися в основному з метою їх спростування: «...було переконливо доведено критикою некомпетентність твердження Л. Гумільовим про наявність особливого роду біосферних «поштовхів», які повинні були визначати етнос як особливу форму спільності людей» [22, с. 26]. «Варто рішуче висловитися проти спроби Л. Гумільова показати етнос не як соціальну, а як біологічну категорію, що виникла в результаті адаптації груп людей до певних ландшафтних умов «біохорів». Методологічна помилковість такої біологізації та географічної детермінізації етнічної історії, яка є важливою складовою частиною спільного історичного процесу, не потребує коментарів» [17, с. 21].

За радянських часів більшість вчених керувалися твердженням Ю. Бромля, що причини незбіжності основних етапів етнічних та соціально-економічних процесів можуть бути пояснені і без зарахування етносу до біологічних явищ [4, с. 83].

Підкреслимо, соціальний підхід до розуміння поняття «етнос» домінував у радянський період, але у сучасній етнологічній науці існує тенденція зацікавлення дослідженням біологічного напрямку пояснення даного феномену.

Теоретична новизна підходів, викладених Л. Гумільовим, змушувала до роздумів і пошуків, надихала послідовників до подальших розробок і була піддана жорсткій критиці. Насправді, теоретичні новації такого рівня у будь-якому разі викликають інтерес: незалежно від того, чи є вони методологічною основою для дослідження, чи служать об'єктом критики. Тому внесок Льва Гумільова у теоретичні розробки неможливо переопинити.

У дослідженні А. Горбунова «Філософсько-культурологічний аналіз теорії пасіонарних поштовхів Л.М. Гумільова» аргументується актуальність даного напрямку визначення етносу. Енергія розвитку етносу не може бути постійною. Вона має фази піднесення, потужного вияву внутрішніх потенцій та занепаду. Етноси мають неоднакові показники

рівня активності. Ця проблема має визначальне значення для усвідомлення розвитку етносів. І якщо один етнос намагається пристосуватися до іншого з відмінним рівнем активності, або ще гірше, нав'язати іншому народу свої стереотипи етнічного розвитку, то це порушує його природний розвиток. На думку автора дослідження, вчення про пасіонарність Л. Гумільова не просто корисне для опису і розуміння процесів, що відбуваються в культурі, тобто на «найближчому» до нас рівні ієрархії макрокосму, але й взагалі не може бути вилучене з сучасної культурології. Автор вважає, що тепер має підстави говорити про створення культурологічної теорії, яка, не відштовхуючи класичних методів наук про культуру і суспільство, залучила б до себе сучасні теоретично та емпірично обґрунтовані уявлення про структуру та особливості розвитку етносів [10, с. 3-4].

Дослідник М.Ф. Юрій у своїй праці з метою пошуку розв'язання найактуальнішої проблеми етногенезу українського народу та його менталітету звертається до поглядів Л.М. Гумільова, обґрунтовуючи актуальність даного вчення і для сучасних оцінок етногенезу українців та сучасного буття українського етносу [31]. Досліджуючи питання етногенезу, М.Ф. Юрій зазначає, що етногенез більшості раніше існуючих у минулому і сучасних суперетносів проходив через всі фази та фазові переходи в чіткій відповідності з цифровим алгоритмом незалежно від історичної спови, в якій існував той чи інший етнос. Це дозволяє говорити про існування універсальної природної закономірності, якій підпорядковуються процеси етногенезу. Ця природна закономірність є базовою і в кінцевому результаті визначає напрям процесів в економіці, політиці, соціальному житті та інших сферах [31, с. 57].

Подальше дослідження даної проблеми знайшло відображення у визначенні етногенетичних ніш. Дослідник В. Балушок окреслює поняття етногенетичної ніші [3, с. 29]. Етногенетичною й етнічною нішею (ЕЕН) називають окреслений регіон ойкумени з особливим природно-географічним і соціальним характером, який виступає причиною утворення, а в подальшому – існування етносу. У більшості випадків такі регіони відокремлені один від одного природними утвореннями (горами, ріками), межами природних зон, історико-культурних областей, а також історико-політичними кордонами. ЕЕН мають тенденцію наближатися до природного районування. В результаті дії названих поділів і якісної відмінності даних територій за їх природно-географічними та соціальними характеристиками від сусідніх регіонів етнос і закріплюється в такій ніші. Існування етногенетичних і (коли етнос уже існує) етнічних ніш впливає з природи етнічності. Результати конкретних етнографічних, археологічних, історичних досліджень показують, що етнічність є соціокультурним механізмом адаптації людства лише до природних, а далі все більше й більше до соціальних умов існування. Оскільки люди, на відміну від тварин, втратили здатність біологічної адаптації до при-

родно-географічних ніш, на які поділена поверхня земної кулі, й дуже різняться за своїми характеристиками (клімат, рельєф, ґрунти, річкові системи, водний і температурний режими, флора й фауна), вони пристосовуються до них за допомогою суто людського механізму адаптації, яким і виступає етнічна культура. Разом з тим, обживаючи ту чи іншу природну нішу, люди впливають на неї, змінюють умови існування в ній, виробляють традиції взаємодії з природним середовищем і співіснування в соціумі, які з часом набувають певної самостійності. При цьому чим довше заселяють дану місцевість люди, тим усе більшої ваги набуває соціальний компонент такої ніші, а з часом навіть починає домінувати над природним.

Конкретні ЕЕН породжують і конкретні етноси. Зокрема, вони спричиняють появу пристосованих до них етнічних культур, які зумовлюють відповідну етнічну самосвідомість (за принципом «у нас» ця культурна реальність не така, як у «них», а значить, «ми» не такі, як «вони») [2, с. 52-56]. На цій основі дослідник робить спробу простежити етногенез українського народу [1].

Послання природного і біосоціального підходу до визначення природи етносу відстоює українська дослідниця Г.С. Лозко. За її визначенням «етнос – це кровноспоріднена географічна та культурно-історична спільнота людей на будь-якому етапі його етногенезу... етнос – явище природне» [20, с. 16].

Вітчизняний дослідник О. Кульчицький пропонує такі фактори пояснення етнопсихогенезу українців: расовопсихічний, географічний (геопсихічний), історичний, соціологічний, культуроморфний та глибинно психічний. Кульчицький пропонує глибше вивчити геопсихічні чинники, що впливають на формування української душі. [19, с. 708-718].

Отже, слід відзначити, що концепції Льва Гумільова набули значного поширення серед сучасних досліджень як теоретико-методологічна основа у працях вітчизняних науковців.

На заході біолого-географічні вчення набули форми соціобіології, яку можна було би віднести до еволюційної психології.

В галузі соціобіології була запропонована радикальніша версія примордіалізму, яка розглядає генетичну репродуктивну здатність як основу не тільки сімей і родів, а й ширших, заснованих на спорідненості угруповань – таких як етноси. Соціобіологи припускають, що такі групи пов'язані з допомогою механізмів «непотизму» та «інклюзивної пристосованості» і що міфи про походження, які становлять підоснову етносів, відповідають неоптичним репродуктивним стратегіям. Цей напрямок аргументації зазнав різкої критики за зведення культурної та соціальної поведінки до біологічних потягів і за неспроможність пояснити, якщо не брати до уваги спекулятивних пояснень, специфіку зв'язків у великих етносах та націях [9, с. 217].

Досить суперечливий і дискусійний підхід демонструють соціобіологи. Соціобіологія є галуззю біології, яка намагається пролити світло на поведінку як у людських, так і не-людських спільнотах з точки зору розвинутої стратегії або переваги. Термін «соціобіологія» було введено Едвардом Вільсоном у 1975 р. з публікацією його книги «Соціобіологія: новий синтез», де автор намагається пояснити механізми соціальних рухів, таких як альтруїзм, агресія та ін. Його книга відкрила одну із найбільших дискусій. Соціобіологи вважають, що поведінку тварини чи людини не можна пояснити повністю тільки «культурними» чи показниками «оточуючого середовища». Механізми теорії Дарвіна, природного добору та генного поділу ці дослідники намагаються застосувати до людських спільнот (антрополог Колін Тарнбал, Едвард Вільсон), що приводить їх до дискусійних висновків [33].

Едвард Вільсон пробує пояснити, наприклад, те, що альтруїсти повинні відтворювати власні ознаки (для альтруїзму), щоб зберегтися генетично. Також дослідник вважає, що популяція чітко відрізняється від інших популяцій наявністю спільних рис і належністю до географічної раси або підвиду. Підвид відокремлено від інших відстанню або географічними перешкодами (що попереджує обмін індивідами) це протиставляється генетично базованим «суттєвим ізоляційними механізмам», що утримують відмінності окремо [35, с. 9].

У глобальному порівнянні етнічна спорідненість еквівалентна до (спорідненості. *I. Г.*) між дідусям і бабусею та онуками. Ця квантифікація етнічної спорідненості доповнюється правдоподібно до теорії етнічного непотизму, розробленою І. Ейбл-Ебесфельдт, Дж. Раштон та іншими. Теорія вибіркової спорідненості інтерпретує поведінкові універсалиї непотизму як продукт еволюційної історії. Соціальні технології можуть вміщувати обидва поведінкові сценарії [32, с. 543]. Ейбл-Ебесфельдт доводить, що етнічний непотизм з моделлю групового вибору (добору груп) генерує доцільність етноцентризму [32, с. 543]. П'єр Ван ден Берге розглядає «расові» як специфічний випадок етнічних взаємин. На думку дослідника, етнічна спорідненість і непотизм є важливою складовою такого феномену, як етноцентризм [34, с.401–411].

Френк Селтер робить висновок, що теорія етнічного непотизму, взята окремо, є неповним поясненням коливань у етнічності чи мобілізації. Повна теорія повинна враховувати психологічні, культурні, економічні та політичні фактори. Об'єднана еволюційна теорія повинна виглядати як розширення підходів до етнічності, а не поривання із ними [32, с. 549].

Слід зазначити, що вищенаведені розробки у галузі соціобіології є неоднозначними і викликали чимало дискусій.

Вищезазначене дозволяє зробити ряд висновків та узагальнень. Насамперед відзначимо, що біолого-географічні вчення мають тривалу історію становлення та розвитку. Починаючи від К. Ріттера, О. Гумбольдта, П. Раффеля та інших прибічників геодетермінізму, дослідження етнічно-

го з погляду біології набуває значного поширення. До біологічних категорій «етнос» зараховував С.М. Широкогоров. Але визначального розвитку це вчення набуло у В. Вернадського та П. Тейяра де Шардена. Ідея біосфери та подальшого етапу її розвитку – ноосфери стала наріжним каменем наукової діяльності цих дослідників. Провідною ідеєю своїх досліджень обрав біосферу Л. Гумільов. Його праці присвячені висвітленню біолого-географічної сутності етносу, що одержало назву «біосферної концепції». За спробу змінити «соціальну» парадигму на «біологічну» Л. Гумільова нещадно критикували у радянському суспільствознавстві. На сьогоднішній день ставлення до творчої спадщини Л. Гумільова досить неоднозначне: від жорсткої критики до захопленого наслідування. На наш погляд, вчення Л. Гумільова важливе як альтернатива домінування соціального у висвітленні питань етнічності, що дозволяє дослідити іншу складову етнічності. Тому варто відзначити новаторство дослідника. У західній науці, певною мірою аналогією до «біосферної концепції», є соціобіологічне вчення Е. Вільсона. Зауважимо, соціобіологію визначають як складову еволюційної психології і також сприймають досить неоднозначно, й вона також викликала чимало дискусій. Прибічники цього погляду прагнуть долучити еволюційну теорію до вивчення етнічності.

Джерела та література: 1. Балущок В. Етногенез українців / В.Балушок. – К.: ІМФЕ, 2004. – 160 с. 2. Балущок В. До визначення поняття й терміна «українська етногенетична й етнічна ніша» / Балущок В. // Проблеми українського термінологічного словникарства мистецтвознавстві й етнології / Т 1. – К.: Редакція вісника «АНТ», 2002. – С 52–56 – (Науковий збірник пам'яті Трохименка) 3. Балущок В. Концепція етногенетичних ніш і її значення для вивчення походження народів світу / В.Балушок // Народна творчість та етнографія. – 2003 – №1–2. – С. 29. 4. Бромлей Ю.В. Несколько примечаний о социальных и природных факторах этногенеза / Ю.В.Бромлей // Природа, 1971. – № 2. – С. 83. 5. Вернадский В.И. «Химическое строение Биосферы Земли и ее окружения» / В.И.Вернадский. – М.: Наука, 2001. – 376 стр. 6. Вернадский В.И. Живое вещество / В.И.Вернадский. – М.: Наука, 1978. – 358 с. 7. Вернадский В.И. Научная мысль как планетарное явление (1936-1938) / В. И. Вернадский [Электронный ресурс] Режим доступа к статье: <http://www.nbuv.gov.ua/vernadsky/e-texts/archive/thouht.pdf>. 8. Вернадський В.И. Несколько слов о ноосфере (1944). [10 стр.] / В. И. Вернадський. – Из Архива В.И.Вернадского: <http://vernadsky.lib.ru> Режим доступа к статье: <http://www.nbuv.gov.ua/vernadsky/e-texts/archive/noos.html>. 9. Гатчинсон Д. Що таке етнічність / Джон Гатчинсон, Ентоні Д. Сміт // Націоналізм: Антрологія. 2-е вид. – Упоряд. О.Проценко, В.Лісовий. – К.: Смолоскип, 2006. – С. 213-220. 10. Горбунов А.М. Філософсько-культурологічний аналіз теорії пасіонарних поштовхів Л. М. Гумільова: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук: спец 09.00.04 «Філософська антрополо-

- гія і філософія культури» / А. М. Горбунов. – Харків, 2000. – 15 с. **11.** Гумилев Л. Этногенез и биосфера земли / Л. Гумилев – Ленинград, 1989. – 495 с. **12.** Гумилев Л. Этносы и антиэтносы / Л. Гумилев // Звезда. – 1990. – № 1. – С. 134–143. **13.** Гумилев Л.Н. От Руси к России: очерки этнической истории / Л. Н. Гумилев [Послесловие С.Б. Лаврова]. — М.: Экспресс, 1992. — 336 с. **14.** Данилевский Н.Я. Россия и Европа Взгляд на культурные и политические отношения славянского мира къ Германно-Романскому / Н.Я. Данилевский – Санктъпетербургъ: Издание товарищества «Общественная польза», 1871. 542 с. **15.** Життя етносу: соціокультурні нариси: [навчальний посібник]. К.: Либідь, 1974. – 240с. **16.** Кагиян С.Г. Нация: этносоциальная общность или «согражданство» / С.Г.Кагиян // Философские науки. – 2002. – № 5. С. 32- 45. **17.** Козлов В.И. Динамика численности народов / В.И.Козлов. – М.: Наука, 1969. – 408 с. **18.** Кузнецов А.М. Сергей Михайлович Широкогоров — обретенное наследие российской антропологии [Электронный ресурс] / А.М.Кузнецов // Широкогоровские чтения. Материалы научной конференции. Владивосток: Изд-во Дальневосточного университета, 2001. – С. 5–9. – Режим доступа к журналу: http://www.zaimka.ru/01_2002/kuznetsov_shirokogorov/. **19.** Кульчицький О. Риси характерології українського народу / О.Кульчицький // Енциклопедія Українознавства - I (загальна частина) Мюнхен Нью-Йорк, 1949. – Том 2. – С.708-718.] <http://etno.us.org.ua/lib/kulczycki.html>. **20.** Лозко Г. Етнологія України. Філософсько-теоретичний та етнорелігійознавчий аспект / Г.Лозко. К., «АртЕк», 2001. – 304 с. **21.** Лурье С. Психологическая антропология: история, современное состояние, перспективы / С.Лурье [Электронный ресурс] - Режим доступа: <http://svlourie.narod.ru/>. **22.** Мархинин В. В. Диалектика социального и биологического в процессе становления этноса / В.В. Мархинин – Томск, 1989. – 145 с. **23.** Ратцель Фридрих Народоведение / Фридрих Ратцель. – Спб: Просвещение, 1904. 763 с. **24.** Риттер К. Земльвьдъніе География странъ Азіи находящихся въ непосредственных сношеніях съ Россією. Восточный или Китайский Туркестан. / К. Риттер С. Петербургъ. Типография. К. Замыловского, Большая Мъщ., д №33, 1873. – 525 с. **25.** Сатыбалов А.А. Методические вопросы изучения исторических (этнических) типов общностей людей / А.А. Сатыбалов. – Л., 1968. – 80 с. **26.** Свод этнографических понятий и терминов. Социально-экономические отношения и соционормативная культура. – М.: Наука, 1986. – 239 с. **27.** Тейяр де Шарден Пьер. Феномен человека. / Пьер Тейяр де Шарден [Пер. с фр. Н.А.Садовского М.]; Прогресс. 1965. – 296 с. **28.** Тойнби А.Дж. Постижение истории / А.Дж. Тойнби [Пер. с англ. / Сост. А.П Огурцов.; Вступ. ст. В.И Уколовой.; Закл. ст. Е.Б Рашковского.] – М.: Прогресс, 1991. – 736 с. **29.** Широкогоров С.М. Место этнографии среди наук и классификация этносов [Электронный ресурс] / С.М. Широкогоров // Личность .Культура .Общество. – 2000. – Т. 2. вып. 4. – Режим доступа к журналу: http://reznik-um.ru/lko/jur_shirokogorov_2_4_00.htm. **30.** Шкляр Л.Е. Этнос.

Культура. Личность (философско-методологические аспекты исследования) / Л.Е. Шкляр. – К., 1992. – 84с. 31. Юрий М.Ф. Етногенез українського народу. / М.Ф.Юрій. [Видання 3 доповнене і перероблене] - К.: Кондор. – 2007. – 262 с. 32. Salter F. Ethnic nepotism as heuristic: risky transaction and public altruism/ Frank Salter // Oxford handbook of evolutionary psychology. – Oxford University Press, 2007. – P. 541-552. 33. Sociobiological theory [Електронний ресурс] Режим доступу до ресурсу: <http://www.bio-medicine.org/biology-definition/Sociobiology>. 34. Van den Berge P. Race and Ethnicity: A Sociobiological Perspective / P. Van den Berge // Ethnic and Racial Studies. 1978. – Vol. 1, № 4. – P. 401-411. 35. Wilson E.O. Sociobiology: The New Synthesis / Edward O. Wilson. – by President and Fellows of Harvard College, 1975, 2000. – 697 s.

УДК 94(=822):37

Олена КОЖОЛЯНКО

СИСТЕМА ВИХОВАННЯ ТА ОСВІТИ У КЛАСИЧНОМУ АЦТЕЦЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

У статті розглянуто та охарактеризовано складові ацтецької системи виховання та освіти у контексті осмислення особливостей загального історичного тла та духовно-культурного надбання ацтецької цивілізації. Система виховання у класичному ацтецькому суспільстві була розділена на два досить різні напрямки, але у цілому виховання у ацтеків в обох формах мало на меті виробити силу духу і тіла та характер, спрямований на суспільне благо.

Ключові слова: класичне ацтецьке суспільство, ацтецька цивілізація, ацтецька освіта, тельпочкалі, кальмекак, Теночтітлан.

Олена КОЖОЛЯНКО

СИСТЕМА ВОСПИТАНИЯ И ОБРАЗОВАНИЯ В КЛАССИЧЕСКОМ АЦТЕКСКОМ ОБЩЕСТВЕ

В статье рассматриваются и характеризуются составляющие ацтекской системы воспитания и образования в контексте осмысления особенностей всеобщего исторического фона и духовно-культурного достояния ацтекской цивилизации. Система воспитания в классическом ацтекском обществе была поделена на два довольно разных направления, но в целом задание этих двух форм заключалось в воспитании силы духа, тела и характера, которые были направлены на общественное благо.

Ключевые слова: классическое ацтекское общество, ацтекская цивилизация, ацтекское образование, тельпочкалли, кальмекак, Теночтитлан.